

ПРОБЛЕМИ ЗАШТИТЕ НАШЕГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА

Културно наслеђе Народне Републике Србије веома је обимно. И по количини и по вредности оно стоји несумњиво на првом месту у Југославији, а вероватно је испред многих земаља Европе. Неколико хиљада археолошких локалитета, око двеста средњевековних тврђава, око стотине манастира и исто толико старих конака, ханова, цркава, брвнара, амама; неколико богатих збирки рукописних књига од XIII до XVIII века, инкунабула и старих штампаних књига; неколико комплексних ризница старих тканина, дрвореза, метала, камене пластике, повеља — то су све објекти који се налазе под непосредном контролом и старањем Завода, а томе још треба додати око десетак хиљада споменика који се налазе у приватном поседу над којима органи заштите такође воде надзор (збирке уметничких слика, старог стилског намештаја и посуђа, ретких књига и докумената, новца од веће нумизматичке вредности). Мере заштите протежу се, или ће се морати протегнути, и на онај културно — уметнички фонд који се налази прикупљен по специјализованим установама као што су библиотеке, архиве, музеји, институти, универзитетске катедре и сл., јер ћемо видети да проучавање споменика и њихово чување не иду уједначено а веома су често у раскораку.

Принуђени смо на овако сумарно изазивање претставе о количини нашег културног наслеђа, јер би нас свако подробније излагање одвело у ширину неподесну за ову прилику.

Наши археолошки терени крију кључеве за многа нерешена питања праисторије, као што су, примера ради, сеоба Дораца која је изазвала пукотину у дотад компактном јужноевропском насељу (што је било од огромних последица за развој цивилизације у овим крајевима); затим, наметање илирске власти, долазак Келта, стварање етничких група на нашем тлу итд.

Наши средњевековни културни споменици носе на себи не само доказе о високој цивилизацији нашег народа у то време, већ често и највише креације европског духа раног Средњег века. Наши рукописи, поред естетских квалитета, садрже елементе за проучавање развоја језика којим говоримо, чињенице од прворазредне вредности за нашу политичку и друштвену историју; наше ризнице — путоказе о укрштању утицаја и међународних односа. Други безбројни споменици говоре о виталности и борби нашег човека на овом раскршћу и разбојишту народа Истока и Запада. И о томе зашто смо данас овде и то овакви какви јесмо. Јер, игре случаја у оваквим

питањима нема; све је резултат и последица развоја кога само треба сагледати.

Зато заштита и нега нашег културног наслеђа није само вид виших потреба нашег духа, култивисанијих осећања, већ је то првенствено императивни налог друштвене заједнице, неопходно потребан њеној борби за даљи, виши успон и напредак. Дакле, не поставља се питање потребе заштите културног наслеђа, већ начина на који ваља ту заштиту обавити.

Елементе за проналажење тих начина даће нам, свакако, стање у коме се данас налази завештање наше прошлости. У овом напису ми ћемо усретсредити пажњу на негативне чињенице: мањкавост нашег система заштите, степен свести заинтересованих радника и читавих тела, недовољно развијену стручност, дотрајалост материјала споменика, недостатак средстава, слабости законских прописа и томе слично, — јер је то оно против чега се ваља борити.

Зато ћемо исто тако сумарно рећи неку реч и о значају тога завештања.

А. — ПРОБЛЕМИ САДРЖАЈНЕ ПРИРОДЕ

Археолошка откопавања. Археологија је уопште млада наука. Код нас је нарочито дуго остала неразвијена. За последњих 50—60 година чињени су углавном пионирски кораци, са мањим или већим успехом. Међутим, од 1947 године она је просто букнула. Добила је такав замах као да је за собом имала дугу традицију и искуство. У археолошко раскопавање терена прво је ушао Академијин Институт на широком плану, са својим бројним члановима, а за њим Народни музеј у Београду, Градски музеј Београда, Катедра археологије на Универзитету, па затим музеји по унутрашњости: крагујевачки, ужички, нишки, приштински, зајечарски, пожаревачки, косовско-митровички, у Војводини — новосадски, зрењански, вршачки, суботички, сенћански, сомборски, земунски, сремско-митровички и панчевачки. Једном речју, за неколико година цела територија Републике прекривена је читавом мрежом археолошких радилишта. Од 1948 до 1955 године у НР Србији обављено је 101 археолошко копање.

Нећемо на овом месту улазити у резултате тих копања. Има их значајних, свакако, и то веома значајних. Али оно што бих хтео да истакнем то је: да се успеси тога рада широко разгласују, а неуспехе, грешке, чак уништавање драгоценог научног материјала крије земља. А то је неизбежна појава у оваквој психози и грозници. Друга последица овакве активности је недовољна заштита откопаних објеката, и то како оних непокретних, који остају на месту копања, тако и оних који се односе у музеје. Да ли смо успели све откривене објекте да конзервирамо, и то ваљано? Нисмо. На терену су многи поново затрпани (пошто су узети подаци), а по музејима највећи их број лежи у депоима очекујући обраду и конзервацију.

Даље. Веома је тешко обезбедити тачан увид у откопани материјал и прибавити све потребне податке о копању (планове, мере, фотосе, дневнике рада, спискове откопаних предмета). Још увек код нас царује схватање да све то ваља оставити на слободно располагање руководиоцу копања, иако се тај рад омогућује искључиво друштвеним средствима, и то значајним.

Један чвршћи курс према овој активности се нужно намеће. Он би се морао састојати:

- У критичкијој оцени потребе отварања терена,
- у строжијим конзерваторским захтевима,
- у тражењу веће стручности руководилица радилишта, и
- у апсолутној обавези депоновања целокупног документарног материјала о радилишту.

Конзервација архитектонских споменика. Архитектонски објекти имају своје посебне проблеме. Најтежи је тај, што је материјал великог броја ових споменика дотрајао. На архитектонској конзервацији никад пре нашег времена није се систематски радило, али су ти споменици веома доследно упропашћивани за време ратова и окупација. У XVIII, а нарочито XIX веку, многи су од њих крпљени, нестручно и примитивно, тако да тај рад данас тражи замашне студије да би се објекти ослободили оних доградњи које им ни историски ни стилски не припадају, а тек потом да би им се — најчешће из конструктивних разлога — рестаурисали одговарајући делови.

Другу групу чине споменици на којима се вековима није ништа радило, тако да данас изискују огромне техничке напоре да би се одржали и оспособили за употребу.

Трећа група су споменици у рушевинама, који данас имају првенствено документарни значај, али он је такав да морамо уложити сва средства да бисмо спречили даље пропадање ових сведочанстава једног стања и једног културног нивоа. У овој групи су нарочито бројне тврђаве, међу којима је неколико (Маглич, Смедерево, Голубац) изузетно драгоцених, али су по обиму тако замашне да траже милионске инвестиције да би се на њима само спречио процес разарања.

Посебне тешкоће изазивају споменици народне архитектуре и Народноослободилачке борбе, јер је већ природа њиховог материјала краткотрајна (дрво, шепер, слама и блато). То су цркве брвнаре, ханови, куће кровињаре народних хероја, седишта штабова НОВ и ПОЈ, чардаци и вајати. Оригинални материјал ту се нужно, постепено и по деловима, мора заменити новим. Конзерватор највише што може учинити, то је да сачува карактер објекта, једну више визуелну претставу споменика него његову аутентичност.

Из ове опште ситуације архитектонских споменика, чини ми се да можемо извући следећа три закључка :

- 1) — да рад на њима мора бити планиран на дужи временски период (стрпљења се ту мора имати),
- 2) — да у конзерваторски поступак треба узимати објекте првенствено по дотрајалости материјала, а потом по културно-уметничком значају, и
- 3) — да се број стручног особља (архитеката, палира, клесара, зидара и препаратора) на овом сектору мора знатно повећати и специјализирати по посебним врстама.

Заштита покретних објеката. Манастирске ризнице, државне архиве, народне библиотеке, музејске збирке и предмети у приватном поседу са гледишта заштите угрожени су до највећег степена.

У највишој нашој установи, Академији наука, која поседује несумњиво најдрагоценије изворе културне и политичке прошлости земље, заштита

докумената је отсутна као појам. Под заштитом се тамо подразумева искључиво чување документа, тј. да је он заведен у регистар, стављен у фасциклу или закључан у орман и да се да или не да на реверс неком на проучавање. У Академији је то заштита. Све остало недостаје. Никаква се пажња не обраћа на температуру и влажност, светлост, праšину, а нарочито не на природно разлагање материјала. Много је примера да се документи у Академијиној архиви распадају од додира руком, па се верује да се могу сачувати ако се што мање узимају. Разуме се да то значи мирење са пропашћу докумената, јер ми данас имамо могућности да сваком таквом предмету продужимо живот за стотине година.

Једва да је боље стање у нашој Државној архиви. Управо, до скоро је тамо било и горе. Сада се чине озбиљни покушаји да се стање докумената санира, а за њихову конзервацију да се набави специјалан апарат којим би се сваки документ ставио у заштитне целулозне листове.

Ништа боља ситуација није ни у осталим збирним центрима писаних материјала, као што су Градски архив Београда, Архив ЦК, Народна библиотека, Универзитетска, Градска. А то нису једини фондови докумената. Постоји их знатан број и у унутрашњости, нарочито при музејима.

Другу групу покретних предмета чине споменици сликани на хартији, платну, рађени на кожи, у дрвету, металу. Они су углавном скупљени по музејима. Са малим изузетком — Народни музеј у Београду, музеј ЈНА и делимично Галерија Матице српске у Новом Саду — сви остали су препуштени природном току дотрајавања и постепеног пропадања (а свака материја, без стручне интервенције, разлаже се и пропада). У највећем броју случајева овај процес је и убрзан нестручним коришћењем и држањем објекта (сунчана светлост, влажност, нагле топлотне промене, прашина, и сл.).

Овде се неизбежно намећу хитне и радикалне мере за заштиту. Чак и под условом да им одмах приђемо, требаће нам добра деценија да санирамо само оно што је данас угрожено, а за то ће време пристићи нови споменици или се јавити процеси на онима који данас изгледају добро. У питању је неколико милиона објеката.

Да би се одлучно интервенисало на овом сектору, најцелисходније би било:

1) — У Државној архиви НР Србије образовати центар за механичку конзервацију најмасовнијих архивских докумената. Један апарат био би довољан за целу Србију под условом да се обезбеди сировински материјал и стручни радници (један технолог, један електромеханичар и два препаратора) ;

2) — при Академији наука или Заводу за заштиту образовати радионицу за ручну конзервацију старих рукописа, старих књига и особито драгоцених докумената ; и

3) — Конзерваторско одељење Народног музеја у Београду појачати до те мере, да буде у стању да помогне свим другим нашим музејима у конзервацији уметничких објеката (уљаних радова и темпера на платну, дрвету, металу и сличним материјалима). Ово би одељење могло временом постати школа сликарско-конзерваторских кадрова на тај начин што би се у њему оспособљавали за сваки музеј у унутрашњости препаратори и рестауратори.

Питање власништва заштићених споменика. — Споменици досад стављени под заштиту државе, дакле они од несумњивог значаја за нашу друштвену заједницу, налазе се у разним видовима власништва : државном, друштвених организација, црквеном, приватном. Служба заштите о свима њима води подједнаку бригу, јер полази од уверења да је сваки користан за проучавање нашег друштвеног и културног развитака. И то је сигурно правилна оријентација.

Међутим, ово питање има и своје наличје. Приватни власник редовно не улаже никаква материјална средства за одржавање тих споменика. Нарочито их не улаже црквена организација. Чак то неће да чине ни месни народни одбори за споменике на својој територији. И већ је постало правило да се о сваком објекту стављеном под заштиту државе стара искључиво држава преко свог Завода. И сад имамо следећу ситуацију: Законом о аграрној реформи остављен је историским споменицима велики земљишни фонд (од 10—60 хектара) ради одржавања тих споменика, а држава их одржава; пореским законима учињене су пореске олакшице приватним власницима заштићених споменика, а држава је принуђена да на њихово одржавање издаје новчана средства; веће објекте на територији градова и срезова конзервира Извршно веће (преко Завода) а користи их без икаквих издатака са своје стране локални народни одбор. Издаци на све ово нису мали ; они износе просечно годишње око 20,000.000.— динара, и нужно ће се морати повећати; на поједине пак објекте досад је утрошено и по 10—15 милиона динара.

Чини ми се да је овакав однос ненормалан и да би се морао успоставити друкчији, бољи и природнији. Мислим да би проблем требало тако решавати што би држава (тј. друштвена заједница) постајала сувласник тих објеката за онолико колико улаже за њихово одржавање. На овај начин многи би споменици временом прешли потпуно у друштвену својину, а у супротним случајевима принудили бисмо приватног власника да и сам подноси издатке за њихово одржавање.

Ово би питање ваљало регулисати прописима будућег Закона о заштити споменика културе НР Србије.

Народни одбори и заштита споменика. — Нешто друкчије се поставља питање у односу на народне одборе срезова и комуна. Месни органи власти и носиоци културно-просветног живота боре се за афирмацију свог краја и на тај начин што настоје да се материјални споменици културног и политичког карактера на њиховој територији ставе под заштиту државе. То настојање је свакако позитивно. Али оно што није у реду то је, да такву одлуку потом настоје да користе као обавезу државе (централне власти) да заштићене споменике и одржава. Истина, има и изузетака; има и примера бољег, правилнијег односа. Али, то су још увек изузеци, који новчано изражени имају више симболичан значај него што су стварно ефикасни.

Народни одбори срезова и комуна морали би постати стварни власници културног наслеђа на својој територији, добри домаћини који би се о њему старали исто тако као што се старају о школи, музеју, радионици.

В. — ПРОБЛЕМИ ФОРМАЛНЕ ПРИРОДЕ

Иако их називамо формалним, проблеми ове групе често нису такве природе да се дају решити непосредним чином и одмах, чим који сагледамо. И они су знатним делом последица наслеђеног стања, или су пак уско повезани са општом економском ситуацијом и друштвеним управљањем на шта конзерваторски сектор не може имати одлучнији утицај.

Недовољна новчана средства су свакако једна од основних тешкоћа. Ми на санирање нашег културног наслеђа дајемо знатне суме, то је тачно. Што су пак средства која улажемо ипак недовољна, разлог лежи у масовно лошем стању наших објеката. Вековима они нису стручно оправљани и неговани, али су зато систематски нападани и разарани, нарочито у периодима војних инвазија. После ослобођења није било споменика у Србији који није тражио хитну помоћ. За протеклих десет година у санирању нашег културног наслеђа знатно се одмакло, али је остало још доста да се учини. Зато ћемо и идућих десетак година морати одвајати знатне суме пре него што уђемо у период једног нормалног, сталоженог рада;

Тешкоће набавке потребних материјала. Конзерваторски посао тражи извесне неуобичајене материјале; неуобичајене утолико што се не производе у нашој земљи али су у редовној производњи индустрије на Западу. То је на првом месту хартија ручне израде (од специјалних влакана) неопходно потребна за поправку старих рукописа, повеља и инкунабула. Затим, природни пергамент (за исту сврху), па онда хемикалије и инструменти. Нису то нарочито велике количине, нити траже знатна новчана средства, али је наш општи систем увоза за конзерваторску струку тако неподесан да скоро онемогућује свако снабдевање из иностранства.

Недовољна спремност музејског кадра нарочито је болан проблем. Овај кадар код нас је углавном нов и стручно недовољно квалификован, нарочито у унутрашњости. Мере заштите објеката које он примењује (уколико их уопште примењује) сасвим су примитивне и емпириског карактера. У највећем броју установа које располажу споменицима отсутно је научно познавање услова под којима експонате треба чувати и неговати их.

Овде би било потребно организовано прићи обуци кадрова путем предавања и практичних семинара, мада ћемо се опет срести с бројним недостацима средстава (немање мерача влажности и прашине, стакла за апсорбовање одређених зракова, специјалних сијалица итд.). Али ће већ само упознавање могућности заштите благотворно деловати на дизање свести и одговорности. А и то нешто значи.

Немање тела за расподелу музејских предмета. — Од ослобођења до данас у односу на предратно време број музеја се у НР Србији удесетостручио. Нема већег града без овакве установе. Колико је то добро, какве су позитивне а какве негативне последице оваквог наглог ницања музеја, овом приликом нећемо расправљати. Осврнућемо се само на једну страну ове појаве, која директно тангира питање заштите. Наиме, сви наши музеји су углавном комплексни. Сви купе све. Због тога долази до сасвим нездраве појаве отимања о предмете, набијања цена, монополисања територије и ружних сукоба међу установама које би првенствено требало да сарађују и да се помажу између себе. Све се то негативно одражава на заштиту. Многи

се објекти налазе на местима који им не одговарају, па због тога им материјал трпи или пак њихов културно-историски карактер не долази до пуног израза.

Овде се такође морају предузети неке ефикасне мере. Преко Завода за заштиту то се може само делимично учинити. У најбољем случају Завод може регулисати расподелу и смештај археолошког материјала, тј. оног дела који се добија ископавањем, и евентуално предмета који су формалним решењима стављени под заштиту. За све остало је ненадлежан. Зато би ваљало размислити о стварању једног форума преко кога би се водила одређена политика на целој територији Републике, тј. форума који би се позабавио карактером сваког музеја, његовим циљевима и перспективом, па у тој светлости утицао на правилну расподелу музејских експоната.

Законски прописи из 1948 године добрим делом су застарели и недовољни, нарочито по својим санкцијама. Најоштрија казна за упропашћивање или самовласно отуђивање заштићеног споменика је новчана до 50.000.— динара, а затвора до три месеца. Колико је то безначајно, надам се да је јасно. Законодавац је у том периоду рачунао више на висину свести власника објекта, него на оштрину обавезе и принуде. Међутим, временом се показало да се са порастом друштвеног интересовања за уметничке предмете прогресивно развија и шпекулисање њима.

Наша царина има више слабих места кроз која измичу из земље у иностранство многе драгоцености. То су, прво дипломатски канали; затим домаћа овлашћена извозничка предузећа; најзад, недовољна стручност царинских службеника услед огромне шареноликости културних добара.

Нама је познато да многи дипломатски претставници лутају по земљи тражећи и купујући стари намештај, посуђе, ношњу, тепихе — чак им у томе наши људи калаузе, — али приликом сељења те се ствари не налазе у списковима, да бисмо их могли задржати на законит начин. Значи да су измакле путем дипломатских пошиљки које не подлежу прегледу. Разуме се да је то злоупотреба међународних споразума о дипломатским пошиљкама, али је веома деликатна борба с таквом праксом.

Наша извозничка предузећа чине сличне недозвољене послове. Откупљују старе ћилимове и тепихе, или слике, па користећи свој повлашћен положај продиру кроз царинске баријере да би те вредности продали по вишој цени на иностраном тржишту. Овде је борба конзерватора успешна, али тек када сазна за такав посао; међутим, док не сазна, много штошта измакне из земље.

Царински органи нису увек подобни да оцене за шта све треба да траже извозне дозволе. То се нарочито односи на предмете нумизматике и ситнијих уметничких израђевина.

Какве мере, какав царински систем завести да бисмо спречили све јаче извлачење предмета ове врсте, предмет је студије.

Недовољна измена искуства са иностраним конзерваторским установама. Конзервација и стручна нега споменика културе изразита је дисциплина међународног карактера, као медицина, технологија или слична делатност. Ту врло често нова средства потискују стара, нови методи замењују овештале. Поред тога, један споменик, ма како он био везан за један народ или земљу, својом вредношћу припада целој цивилизацији, те не може бити свеједно

ни за једног културног радника како се он чува и негује, а поготову како ће се конзервирати.

Због тога је измена искустава разних земаља неопходно потребна. За нас је она тим потребнија што немамо за собом неку дужу традицију, док се у појединим земљама конзервација негује већ стотинама година. А један конзерватор је сигурно друштвено користан исто толико колико и ма који други стручњак из области културне делатности.

То су, углавном, проблеми заштите нашег културног наслеђа. Сви они, разуме се, нису једнаког значаја и истих могућности за решавање. Али ако их схватимо као целину и приђемо решавању оних за које постоје услови, заштита нашег културног наслеђа доследно ће постизати све замашније резултате.

М. Панић-Суреп

LES PROBLEMES SE RAPPORTANT A LA CONSERVATION DE L'HERITAGE CULTUREL DE LA SERBIE

Après avoir exposé le nombre et l'importance de ce qui compose l'héritage culturel de la Serbie, l'auteur s'étend sur la situation matérielle des monuments, classés par espèces. Il insiste en particulier sur les facteurs négatifs, car c'est contre ceux-ci que luttent les services de la conservation, et pour chacun d'eux il propose des contremesures concrètes. Les sous-titres que comporte cet article sont les suivants: Fouilles archéologiques. Conservation des monuments architectoniques. Protection des objets meubles, Question de

la propriété des monuments classés, Les conseils populaires et la protection des monuments, Insuffisance des moyens financiers, Difficultés pour se procurer les matériels nécessaires, Manque d'expérience des personnels des musées, Inexistence de corps chargés de la répartition des pièces de musée, Vétusté de la législation en vigueur, Mesures douanières, Insuffisance des échanges avec les institutions pour la conservation des monuments à l'étranger.